

STOCKHOLMS STADSBIBLIOTEK

BILAGA 3

KULTURMILJÖANALYS

KULTURHISTORISKA UTGÅNGSPUNKTER

Planområdet har ett mycket känsligt läge för stadsbilden, vid några av Stockholms viktigaste gator och knutpunkter. Många människor passerar här och platsen är starkt exponerad från flera håll. En grundläggande utgångspunkt i planeringen är de kulturhistoriska värdena, såväl strukturella kulturvärden och en helhetssyn på stadspartiet som enskilda bebyggelsemiljöer och byggnadsverk.

Kulturhistorisk värdeanalys, grundläggande karaktärsdrag, hänsyn

Den kulturhistoriska värderingen av planområdet utgår från riksintresset med stadsbildsvärdena som helhet och baseras på Riksantikvarieämbetets värdetext och Stockholms stads hantering av kulturmiljön i den kommunala planeringen. En redogörelse för detta finns i slutet av texten, under rubriken "Kulturhistoriskt skydd och tidigare bedömningar".

För den kulturhistoriska förståelsen behöver planområdet sättas in i sitt större sammanhang, där angränsande delar av Vasastaden ingår. Och exploateringen behöver bedömas mot såväl rent arkitektoniska värden som värdeaspekter som i första hand grundas på riksintresset. Dessa är framför allt de topografiska förutsättningarna, utvecklingen inom stadsplane- och byggnadskonsten, med 1600-talets, det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets stadsbyggande, samt det vetenskapliga och intellektuella livets byggnader och miljöer. I detta ingår även vyerna från viktiga utsiktspunkter, blickfång och stadssiluetten.

Kulturmiljövärde

Kultur är en fråga om mänsklig verksamhet i vid mening och det den skapat. Kulturhistoriskt värde handlar i grunden om att idag och allt framgent ge människor en så hel och autentisk bild som möjligt av historien, och möjligheten att uppfatta och förstå platsen, staden och dess betydelse, med förutsättningar, utvecklingsskeden, stadsbyggnadsideal och inspirationskällor, grundläggande funktioner, ekonomi och verksamheter samt människornas levnadsförhållanden, och hur dagens samhälle formats på denna grund.

Det kulturhistoriska värdet är som all mänsklig verksamhet ett mycket komplext sammanhang där olika företeelser ingår i ett stort "kulturhistoriskt ekosystem" eller mångdimensionellt nätverk där delarna på skilda sätt hänger samman med varandra. Man kan tala om "kulturmiljösystem". Det rör sig om komplexa samband och strukturer, helhetsmiljöer, karaktärsdrag, tidsdimensioner. Men naturligtvis ingår också enskilda bebyggelsemiljöer, byggnadsverk och detaljer i detta.

Värdena ligger på en generell nivå som ofta handlar om platsens betydelse och de bakomliggande faktorerna, drivkrafterna och processerna. Men värdena kan också kopplas till konkreta uttryck – ibland tydliga, ibland mindre tydliga. En många gånger avgörande fråga i den praktiska hanteringen är sedan möjligheten att uppfatta och "läsa av" de olika sambanden och strukturerna.

För att lyfta fram de viktigaste frågorna uttrycks värdet i ett antal *värdeaspekter* som kan liknas vid att man utifrån en viss infallsvinkel sätter sökarpunkt mot en bestämd punkt i det intrikata nätverk kulturmiljösystemet består i för att renodla och förtydliga just denna aspekt. Vissa gånger belyser man en större struktur och ett större geografiskt område, andra gånger zoomar man in mot en mer begränsad helhetsmiljö. En och samma fysiska företeelse kan

vara viktig utifrån flera olika utgångspunkter/aspekter och därmed få ljuset på sig upprepade gånger i analysen.

Kulturmiljöhänsyn

Hänsyn till det kulturhistoriska värdet innebär följaktligen att bygga vidare på ett sätt som gör det möjligt att "läsa" staden när man gör förändringar, och därmed ta tillvara de befintliga värdena som en resurs för en god och långsiktigt hållbar livsmiljö. I praktiken är det ofta en fråga om den visuella uppfattningen, tydlighet, läsbarhet och att man visuellt ska kunna binda samman delar som ingår i olika system, förutom ett bevarande av de fysiska lämningarna. I en förändringssituation handlar det om att utforma nytillskott så att de inte slår sönder, lägger sig i vägen och hindrar förståelsen av de historiska sambanden.

Kulturhistoriska värdeaspekter för Stadsbiblioteksområdet

Det kulturhistoriska värdet för det aktuella området kan sammanfattas utifrån fyra aspekter som visar på områdets betydelse och den historia det har att berätta. Dessa presenteras i ordning efter den vikt de har för det aktuella planområdet i det pågående planarbetet, för förståelsen av dess egenart och roll i staden och för det samlade kulturvärdet. Under rubriken kommer först en motivtext som beskriver det kulturhistoriska värdet. Därefter följer en allmän redogörelse för de konkreta uttrycken och förutsättningarna för att kunna uppfatta och förstå värdet och vad som kan vara viktigt för dess fortlevnad.

1. Asplundmiljön kring Stadsbiblioteket

Den miljö som skapades av Gunnar Asplund och hans samtida på Observatoriekullens östra och norra sidor, med Stadsbiblioteket som centralpunkt, har ett unikt värde av internationell rang. Det är en medvetet och personligt formad helhetsmiljö som speglar tidens strömningar och tankar om folkbildning, högre studier och ett öppet och demokratiskt samhälle. De olika komponenterna bildar tillsammans en särpräglad helhet med stora arkitektoniska och miljömässiga värden, grundad på klassicistiska ideal men som också visar på den gryende funktionalismen och dess framtidstro.

Uttryck för kulturvärdet

Asplundmiljön omfattar de byggnader, stadsrum, parkanläggningar och den yttre miljö som skapades av Gunnar Asplund, med medverkan av andra ledande arkitekter som han hade ett nära samarbete med, och som följer den gestaltning av helhetsmiljön Asplund slutgiltigt stannade för. Kärnan utgörs av Asplunds bibliotek inklusive den västra längan och basarbyggnaderna samt Asplunds park mot Sveavägen. Till helhetsmiljön hör vidare Handels-högskolan, raden av samordnade lamellhus mot Odengatan samt olika terrasserings, planteringar och öppna ytor. Hit får även det senare tillkomna men på Asplunds plan grundade lamellhuset närmast biblioteket räknas. En integrerad del av miljön är därtill Observatoriekullen och Observatoriet så som utgångspunkten och det Asplund och hans samtida relaterade hela sin anläggning till.

Bebyggelsen karaktäriseras av friliggande hus som är tillbakadragna från gatan och medvetet skiljer sig från den omgivande stenstadens slutna kvartersbebyggelse. Husen bildar grupper av sammanhörande byggnader eller större byggnadskomplex som i viss mån är fritt orienterade sinsemellan. Huskropparna är uppbyggda utifrån enkla grundvolymmer, har spar-

smakade fasader som visar en tydlig skillnad mellan fram- och baksidor, betonade entré-partier med markerade portal- och trappmotiv samt platta eller svagt framträdande tak. Fasaderna är putsade, med vissa detaljer i sten och avfärgade i gulaktiga nyanser. Handelshögskolan skiljer dock ut sig genom sin nära anknytning till ett historiskt formspråk hämtat från den italienska renässansen och den grå färgtonen.

Gruppen med de tre lamellhusen vid Odengatan följer ett enhetligt mönster med distinkt rytm, genomsiktighet mellan husen mot kullen, samma grundvolym och förhållande till gatan samt med entréerna på gavlarna mot Odengatan som enda framhävda del. I de tre betonade huvudbyggnaderna – Stadsbiblioteket, Handelshögskolan och Observatoriet – har rotundor/kupoler en framträdande roll och på detta sätt samspelar de med andra karaktärsbyggnader i omgivningarna: Stockholms Högskola och Adolf Fredriks och Gustav Vasa kyrkor.

Asplund arbetade tydligt med axlar, siktlinjer och fondmotiv. Biblioteket placerades med mittpunkten i Observatoriets axel, huvudentrén fick en sekvens av trappor i mittaxeln upp till bibliotekets hjärta och södra fasadens portik ligger i Saltmätargatans linje, med Adolf Fredriks kyrkas centraltorn i andra änden. De parallellställda lamellhusen bildar utifrån hans plan för området axlar in mot Observatoriekullen.

En sammanbindande del i området är Asplunds park mot Sveavägen. Genom muren mot Sveavägen och den långsmala dammen innanför denna skapar parken avskildhet från gatans larm. Ett centralt element är den stensatta bäckfåran och dess rofyllt porlande vatten, med övre fångdamm, vattenväxter och lägre damm som mynnar i den stora parkdammen. Andra komponenter är Observatoriekullens sluttningar och kontur, terrasseringar, gångar, växtligheten och möblemanget. Den skulpturala utsmyckningen spelar stor roll. Särskilt framträdande och betydelsefull för stadsbilden är bronsskulpturen Kentaur som 1939 restes på sin terrass uppe på kullens nordöstra hörn.

För att kunna uppfatta och förstå den helhetsmiljö som Asplund och hans samtida skapade har de visuella sambanden och kvalitéerna med vyerna från olika håll avgörande betydelse. Stadsbibliotekets och kullens siluett spelar stor roll. Särskilt viktiga vyer är de mot nordväst från Sveavägen/Handelshögskolan, mot norr i Saltmätargatans siktlinje och längs med åsens sida, och vidare vyerna från Odenplan och från Odengatans del öster om Sveavägen. Från Markvardsgatan får man en tydlig uppfattning av kullens hörn och terrassen med den stegrande kentauren. Utsikten uppe från Observatoriet och kullens krön har också stor betydelse.

2. De topografiska förutsättningarna

Platsen visar topografins betydelse för Stockholms utveckling, hur den styrts stadsutbyggnaden och -planeringen, och därmed präglat den stadsbild vi har idag. Åsen har varit avgörande för Stockholms lokalisering och tillkomst och bestämt gatudragningarna och stadsplaneringen för Norrmalm och Vasastaden. Observatoriekullen är det enda bevarade, naturliga avsnittet av Stockholmsåsen i innerstaden.

Att det är Stockholmsåsens högsta punkt var det som gjorde att Observatoriet lokaliserades hit vid mitten av 1700-talet, och det i sin tur att en park anlades på kullens krön på 1790-talet. Det blev därmed en föregångare till det sena 1800-talets bergsparker. Observatoriekullen blev också platsen för Stockholms nollmeridian och med detta utgångspunkt för tidsbestämning och kartritning. Kullen i sig har dessutom naturvetenskaplig och vetenskaps-historisk betydelse och i det ligger också ett kulturhistoriskt värde.

Uttryck för kulturvärdet

Stockholmsåsens betydelse tar sig tydligt uttryck i Observatoriekullen och hur den förhåller sig till området runt omkring och markerar sig i det större landskapsrummet. Det är kullens sidor och siluett, åsens hörn mot Stadsbiblioteket, och sluttningen och sänkan ner mot den tidigare Stora Badstugugatan, Sveavägens föregångare, med det låglänta partiet som idag utgör Asplunds bibliotekspark. Hit hör också den avskurna norra änden av åsen som skapades för framdragningen av Odengatan liksom Odengatsbacken och kontrasten mot de lägre och planare markerna runtomkring, där gatunätet och bebyggelsen läggs ut obehindrat.

För förståelsen av åsens betydelse för denna del av staden och för Stockholm som helhet är kullens synlighet och möjligheten att uppfatta dess mäktighet avgörande – att krönet kan ses från alla riktningar, att man kan få en uppfattning om basen/marknivån vid åsens fot och att man kan se den i olika vinklar som sätter den i relation till stadsbebyggelsen runt omkring. I särskilt hög grad gäller det den östra sidan och vyer mot denna. På motsvarande sätt har utblickarna uppe från kullens krön stor betydelse.

3. Lärdomsstad för alla

Området runt Observatoriekullen visar Stockholms utveckling som vetenskaps- och lärdomsstad med egen profil. Det berättar om framväxten av utbildningsinstitutioner, om den fysiska och sociala miljön som hörde samman med dessa och om den bakomliggande drivkraften i viljan till bred bildning som en del i utvecklingen av det demokratiska samhället. Till vetenskap och akademiska studier fogades folkbildningsideal och detta samlades till en gemensam miljö i en uttalad avsikt att skapa ett Stockholms "Quartier Latin".

Det som var nytt i förhållande till de gamla, slutna och hårt reglerade universiteten var en medveten strävan efter öppna läroanstalter för akademiska studier, oberoende av staten. Högskoletanken byggde i stället på ett starkt stöd från staden, olika institutioner och näringslivet. Utifrån Stockholms tradition av fristående vetenskapliga akademier och specialiserade institut för praktisk yrkesverksamhet inom skilda ämnesområden ville de styrande skapa en högre utbildning som var obunden och mindre detaljreglerad, där man både kunde välja fria studier för sin bildning och utbildningar med akademisk examen.

I "lärdomsstaden" ligger också ett stort mått biblioteks- och folkbildningshistoria som visar på internationella influenser och Stockholms stadsbibliotek som förebild för biblioteksutvecklingen i landet.

Uttryck för kulturvärdet

Kärnan i och startpunkten för framväxten av lärdomsstaden och Stockholms högskoleområde är Observatoriet från 1753 som medvetet fått bibehålla sin väl synliga plats uppe på kullen, med stort symboliskt och upplevelsemässigt värde. Till Observatoriet hör också den engelska park som anlades på 1790-talet. Grundat av Vetenskapsakademien är Observatoriet ett vittnesbörd om akademiernas betydelse för utvecklingen.

Vid Drottninggatan ligger Teknologiska Institutets, sedermera Tekniska Högskolan, och Bergsskolans byggnader från 1860-talet, exempel på fria läroinrättningar för högre studier inom specialiserade yrkesområden. Även övriga byggnader inom kvarteret är uppförda för högskoleverksamhet. En ännu idag fristående skola är Handelshögskolan, landets första högre ekonomiutbildning, i sin byggnad från 1926 vid Sveavägen och senare tillkomna lokaler i kvarteren runt omkring.

Stockholms högskolas verksamhet byggdes successivt ut och kom att starkt prägla området uppe kring Drottninggatan/Norrtullsgatan och efter Odengatan. Den första egna byggnaden uppfördes 1907-09 vid Kungstensgatan efter en markdonation 1882. Spökslottet med den återstående delen av parken donerades till högskolan 1925 och två år senare invigdes

den nya, stora byggnaden vid Norrtullsgatan. På 1930-talet övertog högskolan Observatoriet. De två första lamellhusen vid Odengatan byggdes för olika högskoleinstitutioner och stod färdiga på 1930-talets första år, strax efter att Stadsbiblioteket tagits i bruk. Det tredje lamellhuset – det närmast Stadsbiblioteket – ingick i 30-talsplanen men uppfördes inte förrän 1952–53 och inrymde då högskolans Humanistiska bibliotek. Snett bakom dessa ligger högskolans institut för organisk kemi och biokemi från 1930-talet, med en tillbyggnad från 1950-talet.

I högskoleområdet finns också många byggnader och lokaler som berättar om livet för studenter och personal vid högskolorna. Kårhuset stod färdigt 1937. Olika studentföreningar har haft möteslokaler i Spökslottet, ”Rucklet”, Observatoriekällaren och andra lokaliteter i trakten. Många gamla restauranger och näringsställen finns fortfarande kvar – Minerva, Oden, Nybergs konditori, Liselotts bageri. Teknologernas gamla träffställe Petissan flyttades till Skansen när Stockholms högskolas byggnad uppfördes. Sannolikt är delar av bostadshusen från 1800-talets sista decennier runt om i kvarteren uppförda med tanke på personal vid högskolorna och rumsuthyrning till studenter.

Högskolebyggnaderna och de andra lärdomstemplen särskiljer sig också genom sitt byggnadssätt. Som offentliga byggnader är de friliggande, ”i park”. De är ofta tillbakadragna i förhållande till gatulinjen och flera av dem markerar sig i stadsbilden genom kupoler, lanterniner eller rotundor och framträdande portalmotiv. Det är annars en relativt sparsmakad arkitektur. Flertalet är ritade av sin tids ledande arkitekter.

Stadsbiblioteket är ett av de tydligaste uttrycken för den starka utveckling av den svenska biblioteksverksamheten under 1900-talets första decennier, med utbyggnaden av folkbibliotek i egna byggnader. Biblioteket visar på det nya systemet med öppna hyllor, verksamhet särskilt riktad till barn- och ungdomar, kostnadsfria lån och den övergripande principen att biblioteken skulle vara tillgängliga för alla. Välutbildad personal och informationsdiskar fanns för att underlätta och stimulera läsandet. I sättet att differentiera och organisera verksamheten och därmed planeringen av stadsbiblioteket återspeglas influenser från USA.

Andra sidor av svensk folkbildning är Kursverksamheten vid Stockholms Högskola, Folkbildningsförbundet, som var centralorganisation för landets föreläsningsföreningar, och studieförbundet Folkuniversitetet. Dessa hade på 1940-talet och 1950-talets första hälft lokaler o Observatoriets flygelbyggnader.

Uppfattningen av och förståelsen av denna aspekt av kulturmiljövärdet är beroende av de olika byggnaderna med tydlig anknytning till olika sidor av lärdomsstadens, med den tillhörande yttre miljön kring dem. Det gäller särskilt institutionsbyggnaderna och deras byggnadssätt med friliggande hus och omgivande grönska och hur det skiljer sig från den normala bebyggelsen. Vyerna mot dessa och de gatupartier och stadsrum som särskilt präglas av dem har stor betydelse liksom utblickar från dessa byggnader och miljöer.

4. Stadsbyggnadsutvecklingen

Området visar stegen i Stockholms utveckling och huvudlinjerna i stadens planering och stadsbyggande alltsedan 1600-talet, med tydliga uttryck för framför allt den förindustriella epoken och det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets stad. Det speglar skilda stadsbyggnadsideal och internationella influenser såväl som ekonomiska möjligheter, samhällsutvecklingen i stort och praktiska realiteter i stadsplaneringen.

Två generationer huvudgator och gamla infartsvägar bildar stomme i planmönstret i det aktuella området. Bebyggelsen och byggnadssättet åskådliggör verksamheter, boende, människornas levnadsförhållanden och samhällets styrande hand samt hur detta förändrades över tiden. 1600-talets stadsplanering speglar lärdomar från kontinenten och särskilt Neder-

länderna. Det sena 1800-talets stadsbyggande berättar om inspiration från Paris, Wien och andra europeiska storstäder, intresse för brandskydd och sanitära frågor, den ökande trafiken, en ny monumentalitet, förändrat styresskick och nya verksamheter. Detta kodifierades i vår första planlagstiftning – 1874 års byggnadsstadga och ytterligare några stadsstadgor – som kom att bli styrande i många detaljer.

Uttryck för kulturvärdet

1600-talets stadsplanering har givit grundstrukturen till det aktuella området liksom till större delen av Stockholms innerstad. Det är rutnätsmönstret med Drottninggatan som huvudaxel och tillika stadens förnämsta gata samt dess fortsättning Norrtullsgatan som infartsleden norrifrån. Även den snett infallande Karlbergsvägen var en viktig infart. Den förindustriella kvarterstaden slutade i stort sett vid Surbrunnsgatan. Sedan följde mest öppna marker och trädgårdar samt en del bebyggelse efter Norrtullsgatan. Andra gator i området som hör till denna tidsepok är Saltmätargatan, Kungstensgatan öster om Drottninggatan, Rehnsgatan och Markvardsgatan.

Enstaka kvarvarande byggnader och andra lämningar kan ge en viss uppfattning om bebyggelsebild. Mot stadens ytterkanter stod husen allt glesare och även inom det egentliga stadsområdet förekom det stora trädgårdar. Spökparken och av allt att döma också tomten bakom gamla Bergsskolan är rester av sådana vid Drottninggatans norra ände.

Den bevarade bebyggelsen berättar också om ekonomiska och sociala förhållanden. Spökslottet (eller Schefferska palatset) från åren kring 1700 representerar med sin tegelbyggnad, påkostade inredningar och park det översta samhällsskiktet och stormaktstidens rika köpmannaklass. "Rucklet" på Holländargatan strax intill är ett lite enklare stenhus från 1700-talets slut. Observatoriet vittnar om arbets- och levnadsförhållandena inom den akademiska världen. Här ingick även bostad för föreståndaren, bagarstuga, en uthusbyggnad med tvättstuga mm.

Saltmätargatan fortsatte före 1930-talet längre norrut än idag och på åsens sida och ner mot de låglänta markerna här fanns en enklare träbebyggelse. En rest är Åkare Normans gård från 1750-talet som nu hör till lekparken bakom Handelshögskolan. Det är två bostadshus som innehöll fyra små lägenheter. Som biinkomst hade åkaren kor och mjölkproduktion. På höjderna fanns väderkvarnar. En sådan på Observatoriekullens norra del kallades Spelbomskan och har givit namn åt kvarteret på kullens norra sida och detta i sin tur till det lilla torget bakom Stadsbiblioteket.

1800-talsplanerna byggde vidare på det äldre rutnätsmönstret, men införde en differentiering mellan gator av olika bredd och dignitet, med de breda, trädplanterade huvudgatorna som särskilt kännetecken. Det aktuella området ligger just i skärningspunkten mellan två sådana – Sveavägen, den stora paradaxeln som var tänkt att gå ända ner till Kungliga Slottet, och Odengatan, den östvästliga huvudgatan. Sveavägen ersatte den äldre, smala Stora Badstugugatan. Utbyggnaden innebar inte bara en kraftig breddning av gatan utan också att marken fylldes upp till en högre nivå. Även den gamla infarten, Norrtullsgatan, breddades och omformades till en trädkantad aveny.

Nya inslag var platsbildningar som ofta fungerade som noder i trafiksystemet. En sådan är Odenplan och vid Sveaplan skulle en rund plats anläggas. Svårbebyggda höjder avsattes ofta som parker – Vanadislund, Tegnerlund – och inte sällan fick någon offentlig byggnad sin plats där. Nya typer av offentliga byggnader tillkom, som de stora skolbyggnaderna, sjukhusen, kommunaltekniska anläggningar, folkrörelsebyggnader och bibliotek. Enhetliga stenstadskvarter med hyreshus i en helt ny skala växte upp. Särskilt mot huvudgatorna fick de en pampig utformning och i detta kan man också utläsa en social skiktning.

Det tidiga 1900-talets terränganpassade planer är inte representerade inom det aktuella området, men däremot finns det många uttryck för 1920-talets klassicistiska formspråk och

behandling av stadsrummet, inte bara i den miljö Gunnar Asplund och hans samtida skapade runt Stadsbiblioteket utan också i kvartersbebyggelsen runt omkring, särskilt Sveavägen norr om Odengatan.

För att förstå och uppfatta stadsbyggnadsutvecklingen har planmönstret i sig och gatuelementens bebyggelsekaraktären avgörande betydelse. En viktig del i detta är differentieringen av gatorna med betoningen av 1800-talets huvudgator genom trädplanteringen och därmed skillnaden gentemot andra gator. På samma sätt har platsbildningarna och parkernas karaktär stor betydelse. De visuella sambanden med siktlinjerna utmed gatorna och vyerna över de öppna platserna och mot olika byggnader och bebyggelsemiljöer spelar stor roll för möjligheten att uppfatta kulturmiljövärdena.

Kort historik

Fram till senare delen av 1600-talet var området kring Observatoriekullen ren landsbygd. I slutet av 1630-talet hade den stora gaturegleringen och utvidgningen av Norrmalm påbörjats. Först hamnade tullgränsen vid nuvarande Wallingatan, 1648 beslutades om en utvidgning till Kungstensgatans linje men fyra år senare flyttades tullstaketet och tullport till ungefär där Norrtullsgatan idag skär Odengatan. Till denna punkt letade sig landsvägen från Uppsala och vägen från Karlberg in. 1670 flyttades slutgiltigt stadsgränsen till nuvarande Norrtull.

Huvudgatan på Norrmalm var den raka och extra breda Drottninggatan som vid foten av Observatoriekullen tvingades vika av mot väster för att sedan övergå i Norrtullsgatan. Så småningom växte det fram en gles bebyggelse och stora trädgårdar i området. Malmgården Schefferska palatset (eller Spökslottet) med sin park längst upp på Drottninggatan byggdes 1699–1701.

I denna utkant av staden uppfördes Observatoriet 1748–53 på Stockholmsåsens högsta punkt. För ritningarna stod landets ledande arkitekt Carl Hårleman. På 1790-talet anlades sedan en engelsk park uppe på kullen. Observatoriet blev ett viktigt centrum i huvudstadens vetenskapliga liv och kom senare att dra till sig ytterligare lärdomsinstitutioner.

Under 1700-talet och 1800-talets första hälft utvecklades Stockholm lugnt. Stormakts-tidens ordentligt tilltagna kostym räckte fortfarande väl till. Men efter 1800-talets mitt inleddes en period av kraftig befolkningstillväxt. Det var en tid av genomgripande modernisering av samhället med näringsfrihet och nytt styresskick. Järnvägarna byggdes ut, Stockholm industrialiserades, behovet av nya bostäder ökade.

1866 framlades ett förslag till reglering och kraftig utvidgning av staden, utarbetat av en kommitté under ledning av Albert Lindhagen. Det var fortfarande ett rutnät som byggde vidare på 1600-talsplanen, men nya, breda, trädplanterade huvudgator skulle genomkorsa stadsområdet, platsbildningar anläggas och många parker. Mest spektakulär var den 70 meter breda paradgatan Sveavägen som var tänkt att dras fram ända till slottet. En östvästlig huvudgata var Odengatan.

En Byggnadsstadga för rikets städer, landets första egentliga stadsbyggnadslagstiftning, utfärdades 1874, och samtidigt hälsovårds- och brandstadgor. Stadsplanearbetet som legat nere en tid återupptogs och 1879 kunde planen för Norrmalm fastställas. Den hade förenklats i förhållande till förslaget 1866, huvudgatorna hade bantats och kvartersindelningen förändrats, men grundprinciperna var desamma.

På 1860-talet tog också utvecklingen av högskole-Stockholm fart. 1860–63 lät Tekniska institutet, sedermera Tekniska högskolan, och några år senare Bergsskolan uppföra nya, storslagna byggnader vid Drottninggatan. 1869 bildades Stockholms högskoleförening med syfte att skapa en av staten oberoende högskola i staden och 1878 hölls de första föreläsningarna. 1882 mottog högskolan en donation av den tomt vid Kungstensgatan där den

första egna byggnaden sedan uppfördes 1907–09. Återstående delen av kvarteret med Spökslottet och spökparken donerades till högskolan 1925 och två år senare togs den röda byggnaden med tempelgaveln vid Norrtullsgatan i bruk för de juridiska och humanistiska fakulteterna.

Norra delen av Observatoriekullen hade schaktats bort i slutet av 1880-talet för att ge plats för Odengatan. Sveavägen byggdes successivt ut och var till största delen färdig på 1920-talet. I och med de nya gatorna revs den äldre, enkla utkantsbebyggelsen på norra och östra sidorna om kullen och här ville nu staden ha offentlig bebyggelse för i första hand biblioteks- och högskoleändamål.

En rad planprojekt utarbetades och flera av landets främsta arkitekter var inblandade. Den ledande rollen fick arkitekten Gunnar Asplund. 1920 gjorde han tillsammans med stadsbibliotekarien en resa till USA för att studera folkbibliotek och utarbetade efter detta ett första förslag. De slutliga ritningarna med tre längor och den centrala rotundan färdigställdes 1924. Den fjärde, västra längan som hade funnits i tidigare skisser var nu borttagen av ekonomiska skäl. Byggnadsarbetet sattes igång och 1928 kunde biblioteket invigas. Asplund hade då också ritat möblemang, armatur och många inredningsdetaljer som till delar fortfarande finns kvar.

Parallellt med biblioteket uppfördes Handelshögskolan (1925–26) mot Sveavägen, i den andra ändan av kvarteret, efter ritningar av Ivar Tengbom. Och framför biblioteket tillkom Asplunds basarbyggnader 1928. Det är också året för hans slutgiltiga situationsplan för hela området, med biblioteksparken mot Sveavägen och fyra lamellhus i en rytmisk rad mot Odengatan.

Den första lamellen, den närmast Odenplan (Annex 3), uppfördes 1929–30 för Institutet för biokemi vid Stockholms högskola och den andra (Annex 2) för Institutet för socialvetenskap 1932. I båda fallen stod högskolans arkitekt Erik Lallerstedt för ritningarna. Biblioteksbyggnadens västra länga, ritad av Asplund, färdigställdes 1931. Den präglas av ett funktionalistiskt formspråk och är enklare än de äldre delarna och uttrycker att detta är en baksida med lastkaj och avsaknad av dekor. Det tredje lamellhuset (Annex 1) uppfördes för Humanistiska biblioteket vid Stockholms högskola 1952–53 medan det fjärde inte blivit byggt.

En helt igenom funktionalistisk byggnad är Stockholms högskolas kårhus 1935–37 vid Hollandargatan. Även det tidigare Institutet för organisk kemi och biokemi vid nordvästra delen av Observatoriekullen är från 1930-talet, med en tillbyggnad på 1950-talet. Ytterligare en högskolebyggnad från 50-talet är Zootomiska institutionen vid Teknologgatan.

Av alla byggnader i kransen runt Observatoriekullen är det bara de vid hörnet Odengatan-Norrtullsgatan som inte hör till Högskole- och Asplundmiljön. Här ligger två kontorsfastigheter från 1950- och 60-talen och bakom dem ett bostadshus från 1880-talet.

Kulturhistoriskt skydd och tidigare bedömningar

Fornlämningar – skydd enligt Kulturminneslagen 2 kap

Området ligger utanför det stora fornlämningsområdet i centrala Stockholm, men vid olika tillfällen har arkeologiska lämningar påträffat runt Observatoriekullen. Uppe på kullen låg kvarnen Spelbomskan. I kvarteret Polstjärnan, norr om Stadsbiblioteket, fanns Kungliga gardets begravningsplats från 1712 där skelettfynd gjorts vid flera tillfällen. När man schaktade ut Handelshögskolans gård framkom lämningar av 1700-talsbebyggelse och avfalls-lager som troligen fraktats dit från staden och tippats i kullens slänt på 1600-talet. Eftersom området på östra och norra sidan kullen tidigare varit bebyggt kan bebyggelselämningar tänkas påträffas här.

Byggnadsminnen – skydd enligt Kulturminneslagen 3 kap

- Gamla tekniska högskolan, Drottninggatan 95A (Vega 4)
- Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien, Drottninggatan 95B (Vega 3)
- Spökslottet med Spökparken, Drottninggatan 116 (Kungsstenen 4, Vasastaden 2:97)
- Stockholms högskolas juridiska och humanistiska fakulteter, Norrtullsgatan 2 (Bergsmannen Större 8)
- Observatoriet, Drottninggatan 120 (Vasastaden 2:98)

Kyrkliga kulturminnen – skydd enligt Kulturminneslagen 4 kap

- Gustav Vasa kyrka, vid Odenplan
- Adolf Fredriks kyrka, vid Sveavägen (Saltmätargatan)

Annan kulturhistoriskt värdefull bebyggelse enligt Plan- och bygglagen 3 kap 12§

Enligt Stadsmuseums klassificering är dessutom flera andra byggnader av byggnadsminnesklass (blåmarkerade). Byggnader som ligger inom planområdet och är direkt berörda av planen är:

- Stadsbiblioteket med basarbyggnaderna, Sveavägen 71 (Kv Spelbomskan 16)
- F.d. Institutet för biokemi (Annex 3), Odengatan 63 (Kv Spelbomskan 13)
- F.d. Institutet för socialvetenskap (Annex 2), Odengatan 61 (Kv Spelbomskan 3)

Inom planområdet ligger dessutom f.d. Humanistiska biblioteket vid Stockholms högskola (Annex 1), Odengatan 59, (Kv Spelbomskan 16) som klassificerats som ”särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt” (grönmarkerad).

Av byggnadsminnesklass är också följande byggnader och anläggningar med central betydelse för kulturmiljövärde inom Asplundmiljön:

- Handelshögskolan, Sveavägen 65 (Kv Sandgroppen 7)
- Lekparken Observatorielunden med Åkare Normans hus, Saltmätargatan 25 (Observatorielunden)

För kulturmiljöaspekterna Lärdomsstaden och Stadsbyggnadsutvecklingen har en lång rad byggnader i området runt Observatoriekullen avgörande betydelse. Som särskilt värdefulla (grönmarkerade) har Stadsmuseet klassificerat Stockholms högskola (Kv Kungstenen 2), laboratoriebyggnaden och f.d. Zootomiska institutionen (Kv Vega 4) och gamla kårhuset (Kv Luftspringaren 12), förutom det redan nämnda f.d. Humanistiska biblioteket. Till detta kommer en lång rad bostadshus och andra byggnader runt om i området.

Riksintresset – enligt Miljöbalken 3 kap 6§

Stockholms innerstad med Djurgården utpekades som område med kulturvärden av riksintresse 1987. I Riksantikvarieämbetets utvecklade och förtydligade värdetext 1997 pekas bl.a. på storstadsmiljön och funktionen som landets politiska och administrativa centrum, de mycket speciella topografiska och kommunikationsmässiga förutsättningarna och hur Stockholm speglar utvecklingen inom stadsplane- och byggnadskonsten med tydliga uttryck för alla epoker från medeltiden till nutid. Bland de funktioner och verksamheter som ger Stockholm dess karaktär omnämns funktionen som universitetsstad.

Som viktiga uttryck för detta anges bl.a.

- 1600-talets starkt expansiva stad med stadsplanestruktur, de offentliga rummen och bebyggelsen. Det stora reglerings- och utbyggnadsområdet på malmarna. Äldre parker och inslag av grönska. De lägre samhällsklassernas småskaliga trähus i stadens dåvarande ytterkanter och otillgängliga delar.
- Det sena 1800-talets stadsbyggande, med gator av olika bredd, byggnader i bestämda hushöjder. Nya typer av offentliga byggnader. Parker. Genombrottsgator och områden planlagda som "ny stadsdel" i enlighet med 1874 års byggnadsstadga. Den täta och enhetliga stenstadsbebyggelsen.
- 1900-talets stadsbyggande och bebyggelseutveckling. Miljöer som återspeglar stadsplanering och bebyggelseutvecklingen under århundradets inledande årtionden. Fullföljandet av den äldre rutnätsstaden. Parkanläggningar och grönska.
- Uttryck för det moderna välfärdssamhället och dess stadsbyggande.
- Det vetenskapliga, intellektuella och religiösa livets byggnader och miljöer. Observatoriet, den gamla tekniska högskolan och byggnader och miljöer som hör samman med det gamla universitetsområdet. Bibliotek.
- Andra Stockholmska särdrag som anpassningen till naturen. Vyerna från viktiga utsiktspunkter, blickfång. De tydligt avläsbara "årsringarna" i stadsväxten. Stadssiluetten med den begränsade hushöjden där i stort sett bara kyrktornen och offentliga byggnader tillåts höja sig över mängden.

Vägledning och skydd i den kommunala planeringen

Staden har i sin behandling av riksintresset i Översiktsplan 1999 utgått från en äldre värdetext från Riksantikvarieämbetet, "Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige" 1990. Man grundar sig också på Stadsmuseums presentation i boken "Tidernas Stockholm, kulturmiljöer av riksintresse" 1990. Detta gör att vissa aspekter, som vyerna och stadssiluetten ännu inte uttryckligen hanterats som riksintresseaspekter i översiktsplaneringen och att formuleringarna är andra än i värdetexten 1997. (Siluetten behandlas dock i Stockholms byggnadsordning, och vyerna ligger implicit i det återkommande temat att bevara tydligheten och uttryck som att bibehålla läsbarheten, det fria intrycket, överblickbarheten, hänsyn till

stadens sikt- och orienteringsförhållanden och liknande. Även sättet att beskriva stadens utveckling och skilda stadsbyggnadskaraktärer i termer av årsringar återfinns här.)

Översiktsplanen pekar bland annat på följande miljöer och drag i riksintresset:

- 1600-talets stadsplanestruktur. Den stadsplan som under 1600-talet lades ut och som haft den största betydelsen för innerstadens utformning fram till idag.
- 1800-talets stadsplanestruktur. Stadsplanerna från andra hälften av 1800-talet som tillsammans med byggnadsstadgans och byggnadsordningens föreskrifter gett Stockholms innerstad dess ännu till stora delar bevarade struktur. Esplanader, gatubredder, hushöjden högst fem våningar.
- Stockholms högskoleområde. Det gamla observatoriet och en rad institutioner från 1800- och 1900-talen, trakten kring Observatoriekullen som något av ett kunskapens och lärdomens kvarter i Stockholm, flera byggnader ritade av tidens främsta arkitekter.

Stockholms högskoleområde avgränsas av Stadsmuseum som ett område runt hela Observatoriekullen, med gränsen i Odengatan-Sveavägen-Kungstensgatan-Saltmätargatan-Rådmansgatan-Teknologgatan-Drottninggatan-Norr tullsgatan.

I Stockholms byggnadsordning, som är en del av Översiktsplan 1999, fastläggs några allmänna förhållningssätt som grund för stadsbyggandet framöver. Där sägs bl.a. följande:

- Stadens och landskapets grundläggande karaktärsdrag beaktas vid bevarande, förnyelse och nyskapande.
- Naturlandskapets tydlighet och karaktär skyddas.
- Ny bebyggelse och nya stadsdelar gestaltas så att de till staden bidrar med samma tydlighet, läsbarhet och uttryck för tiden som finns hos den äldre bebyggelsen. De infogas med omsorg om stadslandskapets helhetsverkan i samspel med eller i medveten kontrast till omgivningens bebyggelse.
- Karaktärsskapande stadsbebyggelse bevaras och förnyas varsamt. Bebyggelse av värde för stadens karaktär och skönhet vårdas så att varje tidsepok blir uppfattbar och stadens historia läsbar. Kulturhistoriskt intressanta byggnader eller byggnader av värde för stadsbilden bevaras. Förändringar görs med respekt för helheten samtidigt som de blir tydligt avläsbara. Förändringar mot det offentliga rummet tar hänsyn till ursprungskaraktären.
- Det offentliga rummets betydelse för upplevelsen av staden medför särskilda krav på dess utformning och på den bebyggelse som vänder sina fasader mot detta rum.

Under rubriken Stadslandskapets karaktär behandlas fortsättningsvis bl.a. följande karaktärsdrag mer utförligt som grund för stadens fortsatta utveckling och förutsättning för stadslandskapets tydlighet och skönhet:

- Naturlandskapets karaktärsdrag: Stockholmsåsen som ett av de starkaste landskapselementen men där välbevarade partier endast finns kvar vid Observatorielunden, Skogskyrkogården och Hagaparken.
- Stadens siluett: Den enhetliga höjdskalet i det sena 1800-talets byggda stadslandskap utgör grunden för innerstadens stadsbild och siluett. Enstaka glest placerade högre och smäckra byggnader kan såsom idag komplettera siluetten enligt principen ”en kyrka per församling” utan att förta stenstadens höjdskala.
- Gat- och vägrum: Skilda epoker behåller sin ursprungliga tydlighet.
- De gröna rummen: Innerstadens parker vårdas och vidmakthålles efter de kvaliteter som utgår från parkernas funktion i staden, deras koppling till planmönster och topografi samt deras kulturhistoriska värde.

Under rubriken Stadsbyggnadskaraktärer behandlar det därpå följande kapitlet av byggnadsordningen hur Stockholm i planmönster och byggnadssätt – sina årsringar – speglar utvecklingen inom stadsplane- och byggnadskonsten. Bland annat presenteras följande förhållningssätt:

- Stenstaden: Grundläggande karaktärsdrag bevaras – det sena 1800-talets stadsplanestruktur har särskilt värde, med gatumönster, esplanadsystem, kvartersindelning, hushöjder och gatubredder. Ny bebyggelse kan ske på stenstadens villkor – samverkan med omgivningen i fråga om skala och volym eftersträvas. Stadsbildens sammanhållna helhet bibehålls. Gator, torg och parker rustas och återställs.

STADSBYGGNADS
KONTORET

www.stockholm.se/sbk